

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İ.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MƏTANƏT BƏKİR qızı ƏMRAHOVA

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN (GÜLÜSTANI-İRƏM)
ƏSƏRİNDƏ QEYDƏ ALINMIŞ TOPONİMLƏRİN
TARİXİ-LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2017

Dissertasiya Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika şöbə-sində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponent:

İlhami Yusif oğlu Cəfərsəy

filologiya üzrə elmlər doktoru

Reyhan Yusif qızı Həbibli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə _____ 2017-ci ildə saat _____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti, 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:**

fil.ü.f.d.,dosent S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Toponimlərdə həm tarixi keçmiş, həm də qədim coğrafi areal qorunub mühafizə olunduğundan, onlar hər bir xalqın tarixi, dili, milli mənşəyi, tarixən məskunlaşmış olduğu ərazi və s. haqqında dəyərli məlumat daşıyıcıları hesab edilir. Hər bir toponim dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, xalqın qədim yaşayış məskənlərini müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, prosesləri qiymətləndirmək, həmin hadisələrin səbəbini araşdırmaq və obyektiv gerçəkliyi, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün konkret material kimi də əhəmiyyətliyədir. Məhz bu cəhətlərinə görədir ki, xalqın tarixində toponimlərin rolunu maddi-mədəniyyət abidələrinin rolu ilə bərabərləşdirmək mümkündür. E.M.Murzayev coğrafi adların sosial-siyasi mahiyyətini diqqətə çatdıraraq yazırdı: “Coğrafi adlar vasitəsilə əhalinin miqrasiyası, müxtəlif millətlərin bir-biri ilə kontaktları, etnosların qədim arealları haqqında mülahizələr irəli sürmək mümkündür”¹.

A.Qurbanovun isə xüsusi adların əhəmiyyətini qeyd edərək yazır: “xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır, tarixin canlı şahidləridir”².

Bütün xüsusi adlar kimi toponimlər də xalqın həyatında baş verən ən mühüm tarixi-siyasi prosesləri özündə əks etdirir. Çox vaxt xalqın yaddaşından silinənlər toponimik vahidlərdə qorunaraq uzun müddət öz izini saxlaya bilər. Toponimlər xalqın formalaşma və məskunlaşma tarixi ilə yanaşı, onun dilinin də formalaşma və inkişaf tarixini özündə əks etdirən tarixi-lingvistik vahidlərdir.

Hər bir toponimin mənsub olduğu dilin səs kompleksində, leksik, morfoloji, sintaktik strukturunda baş verən dəyişikliklərin dəqiq mənzərəsinin canlandırılması işində, toponimin aid olduğu coğrafi ərazinin hüdudlarının düzgün müəyyənləşdirilməsində önəmli rolu vardır.

Toponimika tarixi faktlara söykənən bir elmdir. Tarixi faktlar isə tarixi mənbələrdə mövcud olur. Toponimik faktların mövcudluğu baxımından ən qiymətli mənbələrdən biri xalqımızın tarixini, coğrafiyasını, sosial həyatını, etnokulturoloji xüsusiyyətlərini özündə geniş surətdə əks etdirən “Gülüstani-İrəm” əsəridir.

Azərbaycan ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərini digər mənbələrdən fərqləndirən ən başlıca cəhət isə belə bir əsərin yazılmasında qarşıya

---

¹ Э.М.Мурзаев. География в названиях. Москва, Наука, 1982, с.5.

² A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.3

qoyulan məqsəddir. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” adlandırdığı tarixi torpaqların hüdudları, əhalisinin mənşəyi, dilləri və dinləri, coğrafi ərazilərin adlanmalarının səbəbi haqqında yığcam məlumatdan sonra əsərin müqəddiməsini bu sözlərlə tamamlayır: “Əgər bu ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim asarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır”¹.

Zənnimizcə, tək bu fikrin özü A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinin yalnız sadəcə səyahətçi marağından yaranmadığını, öz xalqına, dilinə, tarixinə candan bağlı olan vətənpərvər insanın xalqımızın etnogenezi, yayıldığı coğrafi ərazi, tarixi keçmişi ilə bağlı o dövrdə ortaya çıxan sualların aydınlaşdırılması, bu zəmində irəli sürülən yanlış iddiaların elmi dəlillərlə təkzib olunması məqsədinə əsaslandığını isbat edir. İndiyə qədər Azərbaycan toponimlərinin ən müxtəlif səviyyələr üzrə öyrənilməsi məqsədlə aparılmış araşdırmalarda Azərbaycan dilində xüsusi adların ilk elmi tədqiqatçısı kimi A.Bakıxanovun fəaliyyətinə də xüsusi diqqət yetirilmiş, böyük mütəfəkkirin bu sahədə gördüyü işlərin layiqli qiyməti verilmişdir. A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri uzun illər Azərbaycan – türk mənşəli toponimlərin mənşəyini üzə çıxarmağa cəhd göstərən alimlər üçün əsaslı mənbə rolunu oynamışdır. Hər hansı toponimin mənşəyi ilə bağlı irəli sürülən mülahizələr digər mənbələrlə yanaşı, həm də “Gülüstani-İrəm”in işığında nəzərdən keçirilmişdir. Lakin bu günə qədər “Gülüstani-İrəm”dəki toponimlər tam və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmiş, onların tarixi-linqvistik təhlili aparılmamışdır. Belə bir tədqiqat Azərbaycan toponimikası üçün əvəzsiz bir mənbə olan “Gülüstani-İrəm” əsərindəki bir çox tarixi sirlərə işıq salar, A.Bakıxanovun yaşadığı dövrdə ayrı-ayrı Azərbaycan toponimlərinin etimologiyası ilə bağlı mövcud olmuş fikir və mülahizələrə aydınlıq gətirər, onların mənşəyinə dair mülahizələrin tarixilik və müasirlik aspektindən qiymətləndirilməsinə şərait yaradar, eyni zamanda Azərbaycan və ümumilikdə dünya elmi üçün “Gülüstani-İrəm”in əhəmiyyətini daha da artırardı. Bu səbəbdən də Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində qeydə alınmış toponimlərin tarixi-linqvistik təhlili dilçiliyimiz qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Əsərdəki toponimlərin tarixi-linqvistik tədqiqi zaman keçdikcə həmin toponimlərin fonetik, morfoloji, sintaktik strukturunda baş verən dəyişikliklərin izlənməsi, Azərbaycan coğrafi adlarının mənşəyi ilə bağlı yeni tarixi qaynaqların tapılması, A.Bakıxanovun Azərbaycan xüsusi adlarının öyrənilməsi sahəsində

---

¹ Abbasqulu ağa Bakıxanov. “Gülüstani-İrəm”. Bakı, “Möminin”, 2001, s.25

yaratdığı ənənələrin bir daha sərf-nəzər edilməsi və s. baxımından da çox mühümdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dissertasiyada ilk dəfə olaraq, A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərindəki bütün toponimlərin coğrafi areallar və konkret bölmələr üzrə təsnifatı aparılmış, onların leksik-semantik, tarixi-linqvistik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə araşdırılmış, əsərdəki toponimlərin mənşəyi və yaranma üsulları müəyyənləşdirilmişdir.

“Gülüstani-İrəm” əsərindəki bir çox yer adlarının etimologiyasının aydınlaşdırılması, digər türkdilli respublikalarda və ümumilikdə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində bu adların paralellərinin tapılması üzrə aparılan işlər də dissertasiyanın elmi yenilikləri sırasındadır.

İşin daha bir elmi yeniliyi isə A.A.Bakıxanovun yaşadığı dövrdə ayrı-ayrı Azərbaycan toponimlərinin mənşəyi ilə bağlı mövcud olmuş fərziyyələrlə bu gün həmin toponimlərin mənşəyinə dair sabitləşmiş ehtimallar arasında müqayisələrin aparılmasından, oxşar və fərqli mövqelərin üzə çıxarılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində qeydə alınmış toponimlərin tarixi-linqvistik təhlilindən ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– A.A.Bakıxanovun yaşadığı dövrün ictimai-siyasi xarakteri nəzərə alınmaqla onun tarix, coğrafiyaşünaslıq və dilçilik görüşlərinə, Azərbaycan xüsusi adlarının ilk dəfə elmi səviyyədə öyrənilməsi istiqamətində gördüyü işlərə dair faktları ümumiləşdirmək;

– “Gülüstani-İrəm” əsərinin ictimai əhəmiyyətinin tarixilik və müasirlik kontekstindən qiymətləndirilməsinə münasibət bildirmək;

– “Gülüstani-İrəm” əsərindəki toponimlərin dil və coğrafi areallarını müəyyənləşdirmək;

– əsərdə qeydə alınmış coğrafi adların, o cümlədən antropotoponimlərin, etnotoponimlərin, hidrotoponimlərin, zootoponimlərin, fitotoponimlərin, oykonimlərin, oronimlərin, hidronimlərin, urbanonimlərin leksik-semantik təsnifatını vermək;

– A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində qeydə alınmış toponimlərin dilçilik baxımından yaranma üsullarını müəyyənləşdirmək və onların linqvistik strukturunda baş vermiş dəyişiklikləri təhlil etmək;

– əsərdə qeydə alınmış bir sıra toponimlərin mənşəyinin üzə çıxarılması məqsədilə onların etimologiyasına dair irəli sürülmüş elmi ehtimalları ümumiləşdirmək, mənşəyinin dəqiqəşdirilməsi üçün yeni elmi qaynaqlarla, son elmi nailiyyətlərlə müqayisəli tədqiqə cəlb etmək.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektı Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəridir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti isə “Gülüstani-İrəm” əsərində qeydə alınmış toponimlərdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində müdafiyyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

- A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri xüsusi adlarla zəngindir;
- A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri Azərbaycan toponimlərinin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir;
- A.Bakıxanov bir çox toponimlərin etimologiyasını verməyə çalışmışdır;
- Əsərdəki toponimlərdə türk arealı xüsusi yer tutur;
- Əsərdəki bir sıra toponimlər olduğu kimi qalsa da, çox hissəsi günümüzə qədər müəyyən fonetik dəyişmələrlə çatmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. “Gülüstani-İrəm” əsərindəki toponimlərin tarixi-linqvistik tədqiqi Azərbaycan dilinin coğrafi adlar sistemində gedən inkişaf proseslərinin izlənməsi, ayrı-ayrı dövrlərdə konkret toponimlərin mənşəyi ilə bağlı mövcud olan mülahizələrin müqayisəsi, “Gülüstani-İrəm” əsərindən tarixi qaynaq kimi istifadə imkanlarının genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiyanın elmi nəticələrindən onomalogiyaya aid monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, ali məktəblərin Filologiya fakültələrində onomastika fənninin tədrisi, onomastik lüğətlərin tərtibi zamanı praktik şəkildə faydalanmaq olar.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiya işində əsasən təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat diaxron aspektdə işlənmiş, bununla yanaşı, bəzi toponimlər sinxron planda izah edilmişdir. A.Bakıxanovun sağlığında və sonra “Gülüstani-İrəm”lə bağlı söylənən fikirlər, əsərdə getmiş toponimlərlə bağlı mövcud elmi ədəbiyyat tədqiqat işinin mənbəyini təşkil edir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinə dair müəllifin 12 məqaləsi çap olunmuş, tədqiqatın əsas tezis və müddəaları elmi konfranslarda məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti nəzərə çatdırılmışdır. Dissertasiyanın obyektı və predmeti təyin edilmiş, tədqiqatın metod və üsulları, mənbələri aydınlaşdırılmış, müdafiyyə çıxarılan müddəalar verilmişdir.

I fəsil “Gülüstani-İrəm” əsərinin yazıldığı tarixi-siyasi şərait və ictimai-mədəni mühit adlanır. Fəsil 4 yarımbaşlıqdan ibarətdir. “**Abbasqulu ağa Bakıxanovun irsinin tədqiq tarixi**” adlanan birinci yarımbaşlıqda ədibin irsinin tədqiq tarixi araşdırılır.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun dünyagörüşü, həyatı və elmi yaradıcılığının öyrənilməsi tarixini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar. Görkəmli mütəfəkkirin yaşadığı dövrdən XIX əsrin sonlarına qədər A.Bakıxanov haqqında qələmə alınmış müşahidələr, xatirələr və ayrı-ayrı qeydlər bu tarixin birinci dövrünü təşkil edir.

İkinci dövr, daha çox, XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk onilliyində A.Bakıxanovun elmi irsinin rus və Azərbaycan alimləri tərəfindən öyrənilməsi, onun əsərlərinə şərhlərin yazılması və digər bir sıra tədqiqatlarla xarakterikdir.

Alimin yaradıcılığının Rusiya, Azərbaycan və xarici tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməsi, onun əsərlərinin, həyat və yaradıcılığına dair arxiv sənədlərinin, naməlum mənbələrin üzə çıxarılıb nəşr olunması ilə səciyyələndirilən üçüncü dövr isə bu tarixin ən mühüm mərhələsidir.

“Abbasqulu ağa Bakıxanovun elmi dünyagörüşünün formalaşmasında tarixi-sosial mühitin rolu” adlanan ikinci yarımbaşlıqda dövrün ictimai-siyasi xarakteristikası verilərək mövcud şərait tarixi-sosial müstəvidə təhlil edilir. A.Bakıxanovun görkəmli bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında təsir edən amillər nəzərdən keçirilir, “Gülüstani-İrəm” əsərinin yazılma səbəbləri, rus dilinə tərcüməsi və nəşri ilə bağlı ortaya çıxan çətinliklərə aydınlıq gətirilir. “Qafqazın şərq hissəsinin tarixi” adı ilə tanınan bu əsərin elmi əhəmiyyəti barədə irəli sürülən fikirlər ümumiləşdirilir və bu nəticəyə gəlinir ki, belə bir əsəri ortaya qoymaq üçün A.Bakıxanov çox geniş elmi mənbələrə istinad etmiş, bəhs etdiyi tarixi hadisələr və coğrafi ərazilər haqqında bitkin məlumatlara sahib olmuşdur.

A.Bakıxanovun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında Tiflis mühitinin rolu danılmazdır. O dövrdə Qafqaz və onun mərkəzi sayılan Tiflis şəhəri dünyanın, o cümlədən, Rusiyanın diqqət mərkəzində idi. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”in sonunda öz tərcümeyi-halı ilə bağlı qeydlərində həyat

və yaradıcılığına aid bəzi məsələləri yığcam da olsa şərh verir. Ədib Tiflis mühitinin onun həyatında mühüm rola malik olduğuna önəm verərək yazır: “Tiflisdə olarkən mən rus dilini öyrənməyə başladım və bu dil vasitəsilə Avropa mədəniyyəti ilə tanış oldum. Həmişə yüksək rütbəli rəislərin yanında olmaqla Şirvan, Ermənistan, Dağıstan, Çərkəzistan, Gürcüstan, Anadolu və Azərbaycanı gözdüm, gördüm. Hər yerdə yerli ərazi və alim adamlarla tanış oldum. Türk və İran müharibələrində və sülh müqavilələrinin bağlandığı anlarda knyaz Paşkeviçin yanında oldum¹”.

Rus-İran müharibəsinin acı nəticələri ən çox azərbaycanlılara mənfi təsir göstərdi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Zaqafqaziya ölkələri qəti şəkildə Rusiyaya ilhaq edildi və Azərbaycan xalqı iki yerə parçalandı. Bu müqaviləyə görə 1828-1830-cu illərdə və bir az sonrakı dövrlərdə bir milyondan çox erməni tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırıldı. Rus siyasətinə uyan bəzi azərbaycanlılar öz qan və can qardaşlarına qarşı könüllü süvari dəstələrdə birləşərək vuruşur, öz dırnaqarası “igidlilikləri” ilə öyünür, çar məmurları tərəfindən orden, medal və bəxşişlərlə həvəsləndirilirdilər. Daha acınacaqlı cəhət isə azərbaycanlılardan ibarət süvari qoşunlarına rəhbərliyin Azərbaycan xalqının qatı düşməni, erməni general-leytenant Valerian Mədətov etməsi idi. Azərbaycanın Qarabağ mahalına hərbi rəhbərlik və ermənilərin bu əraziyə köçürülməsinin təşkili də ona həvalə edilmişdi.

A.Bakıxanov Qafqaz komandanlığında təkcə adi bir tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmirdi. Onun Şərq tarixi və ədəbiyyatına, mədəniyyətinə dair zəngin biliyi, adamlarla ünsiyyət qura bilmək bacarığı da rus diplomatiyasına lazım olan keyfiyyətlər idi. Qafqazda, həmçinin İranda və Türkiyədə ələ keçirilən bir çox Şərq əlyazmaları və kitabları saf-çürük edilərək mədəni sərvət kimi Peterburqa göndərilirdi. Bu əlyazmaların əksəriyyəti Azərbaycan-türk xalqının real tarixini əks etdirdiyi üçün çox böyük elmi dəyərə malik idi.

A.Bakıxanov çox qiymətli əlyazma və kitabların itib-batmasının qarşısını almışdı. Bu gün Peterburq arxivlərində və elmi mərkəzlərində qorunub saxlanan o dövr əlyazmalarının əksəriyyəti A.Bakıxanovun əlindən keçmişdir. Ərəb, fars, türk, rus dillərini mükəmməl bilən A.Bakıxanov bu abidələrin nə vaxtsa xalqımıza gərəkli olacağını dərk etdiyindən onların qorunub-saxlanması üçün əlindən gələni edirdi. Ərdəbil şəhərinin

---

¹ Буниятов З.М. Аббаскули Ага Бакиханов «Гюльистан-и-Ирам». Баку, ЭЛМ, 1991, 305 с.

işğalı zamanı Abbasqulu ağa burada yerləşən Şeyx Səfi kitabxanasına gedərək bu kitabxananın zəngin fondu ilə tanış olmuş, bir çox nadir əlyazmaları nəzərdən keçirmişdi.

A.Bakıxanov adi çar zabiti və tərcüməçisi deyil, həm də zamanının böyük alimlərindən idi. Ona görə də qənimət kimi ələ keçirilən yüzlərlə əlyazma və kitabların əsl dəyərini müəyyənləşdirmək kimi məsul bir iş məhz ona tapşırılmışdı.

Bütün bu dəyərli elmi mənbələrlə tanışlıq, onları diqqətlə oxuyub öyrənmək, lazımı qeydlər etmək A.Bakıxanovun, təbii ki, elmi görüşünün formalaşmasında, sonralar yaratdığı bir sıra qiymətli əsərlərin, o cümlədən “Gülüstani-İrəm”in ərsəyə gəlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

A.Bakıxanovun elmi dünyagörüşünün və həyata baxışının formalaşmasında əyani təmas qurduğu və ya qiyabi tanıdığı insanların çox böyük təsiri olmuşdur. Bu şəxslərin əksəriyyəti tanınmış alim, mütərəqqi yazıçı və ziyalılar idi. Bunlardan A.S.Qriboyedov, A.S.Puşkin, V.K.Küxelbeker, G.Çiladze, A.Cavçavadze, T.L.Zablotski, Bestuyev-Marlinski, polşa ziyalıları Leon Yaruşevski, Bikenti David, Vladislav Stjelnitski, alman şairi və ziyalı F.Bodenştedt, ispan Xuan Van Qalen və b. adını çəkmək olar. Bu sırada bir çox azərbaycanlılar da vardır ki, bunlara Rusiyada və dünyada görkəmli şərqşünas alimlər kimi tanınan M.C.Topçubaşovu, Mirzə Kazım bəyi, “Qarabağnamə” əsərinin müəllifi Mirzə Adıgözəl bəyi, fransız dilində “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərini yazan İ.Qutqaşınlını, Şərqi böyük şairlərindən sayılan Mirzə Şəfi Vazehi, çar zabiti polkovnik Ağə bəy Sadıqovu, Təbriz müctəhidi Mirfəttah ağə və başqalarını misal göstərmək olar.

Qafqaz ordusunda xidmət edən ziyalı zabitlər arasında A.Bakıxanova əqidə və dünyagörüşü cəhətdən ən yaxın olanlar A.Odoyevski, K.Rileyev, A.Muravyov, Bestuyev-Marlinski və başqaları idi.

A.Bakıxanovun elmi dünyagörüşünün formalaşmasında və “Gülüstani-İrəm” əsərinin meydana gəlməsində onun dünyanın bir çox ölkələrinə etdiyi səfərlərin də mühüm təsiri olmuşdur. Əsasən, hərbi əməliyyatlarda və diplomatik xarakterli tədbirlərdə iştirak məqsədi daşıyan bu səyahətlərdən A.A.Bakıxanov mümkün qədər elmi məqsədlərlə də faydalanmağa çalışır, səfər etdiyi yerlərin tarixi, coğrafiyası, etnik tərkibi, yerli sakinlərin həyatı və s. haqqında elmi biliklərini artırmağa səy göstərirdi.

Qüdsinin səyahətləri ona tək cəzə gəzib gördüyü yerlər haqqında təəssüratlar əldə etmək, məlumatlar toplamaq imkanı qazandırmamışdı. Görkəmli mütəfəkkir həm də bu səyahətlər əsnasında Tiflisin kitabxana fondlarında, Peterburq, Varşava kimi mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxanalarında araşdırmalar aparmaq imkanı əldə etmişdi.

Birinci fəslin **“Gülüstani-İrəm” əsərinin Azərbaycan tarix-şünaslığında yeri**” adlanan üçüncü yarımbaşlığında əsərin Azərbaycan tarixşünaslığı üçün çox əhəmiyyətli olması məsələsi şərh edilir.

Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixindən bəhs edən “Gülüstani-İrəm” əsəri A.Bakıxanovun ən böyük elmi əsəridir. Təsadüfi deyildir ki, böyük mütəfəkkir elmi fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini bu əsərin yazılmasına həsr etmişdir. Əsər ilkin məxəzlər əsasında, müəllifin uzun illər bu sahədə apardığı ciddi tədqiqatlar nəticəsində qələmə alınmışdır. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsəri üzərində işləyərkən bir neçə dəfə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış, qədim yazılı mənbələrdən, köhnə binaların qalıqlarından, sikkələrdən, padşahların və xanların fərmanlarından, xalq əfsanələrindən, dini kitablardan, “Zənd-Avesta”dan, qocaların nağıl və rəvayətlərindən, səyyahların məlumatlarından, gürcü və ləzgi salnamələrindən, “Dərbəndnamə”, “Zübdətüt-təvarix”, “Tarixi-Güzidə”, “Rövzül-mitar” əsərlərindən, Nizaminin “İsgəndərnamə”sindən, bundan başqa Hereodot, Strabon, Plutarx, Ptolomey, Tassit, Amçian, Martselli, Kvint Kurtsi, Plini, Moisey Xorenski, Təbəri, Məsudi, İbnəl-əsir, İbn-Hövləl, Əbdül-Fida, Fəxrəddin Razi, Əmin Əhməd Razi, Beyzavi, Yaqut Həməvi, İstəxri, Ömər-İbn-Vərdi, Həmdullah Qəzvini, Şərafəddin Yəzdi, Mirxond, Xandəmir, İsgəndər Münşi, Katib Çələbi, Dövlətsah Səmərqəndi, Ustryalov və b. təxminən 60-a qədər qədim yunan, Roma, ərəb, fars, erməni, Azərbaycan və rus alimlərinin əsərlərindən istifadə etmişdir. “Gülüstani-İrəm”də müəllif Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixinə aid verdiyi məlumatı bu alimlərin əsərlərindən gətirdiyi sitatlarla təsdiq edir.

“Gülüstani-İrəm” əsərinin müqəddiməsində Azərbaycanın və Dağıstanın qısa coğrafi təsviri və qədim yunan, ərəb, erməni və rus mənbələrinə istinadən bu ölkələrin xalqlarının məişəti, dili və dinləri haqqında maraqlı məlumat verilir.

Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixini A.Bakıxanov mühüm tarixi hadisələrə əsaslanaraq beş dövrə bölmüş və əsərin fəsilələrini də bu kəmiyyət üzrə müəyyənləşdirmişdir.

“Gülüstani-İrəm” əsəri “Nəticə” adlandırılmış sonluqla bitsə də, bu nəticə əsərdə məlumatın yekunu və ya xülasəsindən ibarət deyildir. “Gülüstani-İrəm” əsərinin nəticəsi sadəcə olaraq əsərə bir əlavə kimi qiymətləndirilməlidir. Əlavədə Azərbaycanın məşhur alim, yazıçı və şairləri haqqında qısa məlumat və onların əsərlərindən bəzi nümunələr verilir. Bu hissə əlavə təzkirə mahiyyəti daşsa da, köhnə təzkirələrdən fərqlidir: burada Azərbaycanın ayrı-ayrı alim və şairləri haqqında

müəyyən bir rəy də söylənilir, alim və şairlərin yaradıcılığına aid qısa da olsa təhlil verilir. “Gülüstani-İrəm” əsərinin orijinallığı həm də ondadır ki, A.Bakıxanov bu əsərində istifadə etdiyi mənbələri araşdırmış, bir-biri ilə qarşılaşdırmış və onları mühakimə yolu ilə nəzərdən keçirdikdən sonra müəyyən elmi nəticəyə gəlmişdir.

Əsərin məhz “Gülüstani-İrəm” adlandırılması da maraqlıdır. Azərbaycan tarixçisi J.A.Paxomov A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinin adını Quba əyalətində aparılmış arxeoloji tapıntılarla əlaqələndirdiyini və “Gülüstani-İrəm” deyərək Quba qəzasının Şabran şəhərini və Şabran vadisini nəzərdə tutduğunu göstərmişdir. Bu yerlər o zaman xalq arasında “Gülüstani-İrəm” adı ilə məşhur olmuşdur. J.Paxomov yazır: “Təbii ki, uşaqlıqdan ona doğma olan yerlərin keçmişi haqqında xatirələrlə tərbiyələnmiş, üstəlik öz mülklərinə daxil olan və nə vaxtsa orta əsrlərin ən iri şəhərlərinin qalıqları onu öz əsərinə bu başlığı vermək fikrinə gətirmişdir”.¹

A.Bakıxanov özü isə bu barədə yazır: “Əxbar kitabları və asarı ətiqə qalıqları heç bir ölkədə keçmişdə vaqə olan işləri lazımi tərtib və təfəsil ilə ifadə edə bilməz. Xüsusilə bu ölkə müxtəlif tayfaların gediş-gəlişi və istilasını üzündən həmişə iğtişaş və qarışıqlıq meydanı olmuşdur. Bir çox kitab, tarixi sənədlər və maddi mədəniyyət asarı məhəv və tələf olmuşdur. Başqa millətlərdən heç birinin tarix kitabları da bu məsələləri layıqla izah etmir. Bununla belə - “öyrənilməsi tamamilə mümkün olmayan bir şeyi tamamilə də tərk etmək olmaz” kəlamının məzmununca, bu işə lazım olan vasitələrdən mümkün olanını ələ keçirib, dağınıq məsələləri bir-biri ilə əlaqələndirdim. Mövcud əsərləri nəql və rəvayət olunan xəbərlərlə tutuşdurdum. Tarix yazmaqda lazım gələn qaydalara riayət etdim: mətləbləri müxtəsər və sadə ibarələrlə yazdım, tədricən diqqət etdim və hadisələr arasındakı rabitəni gözlədim, millət təəssübündən və vətən tərəfdarlığından çəkildim”.²

Birinci fəslin 4-cü yarımbaşlığı **“A.Bakıxanovun dilçilik görüşləri”** adlanır.

“Gülüstani-İrəm” əsərinin hər bir məqamı müasir elm üçün maraqlı və qiymətlidir. Onomastika sahəsində araşdırmalar aparən tədqiqatçıları isə “Gülüstani-İrəm” əsərində özünə cəlb edən ən maraqlı cəhət, heç şübhəsiz

---

¹ Qasımlı F. Abbasqulu ağa Bakıxanov-Qudsi (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.

Bakı, 1944, s.25

² Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1951, s.225

ki, bu əsərdə təsvir edilmiş məkan, hadisə və simaları müşayiət edən adlardır. Eyni zamanda, xüsusi adların və onların mənası ilə bağlı yozumların əks olunduğu digər tarixi mənbələrdən “Gülüstani-İrəm”i fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də bu əsərin Azərbaycanda xüsusi adların ilk tədqiqatçısının qələmindən çıxmasıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan tarixində onomastik vahidlərin tədqiqi ilə bağlı ilk təşəbbüslərə məhz Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərlərində rast gəlirik. Nəinki xüsusi adlar, ümumilikdə dil məsələləri, dil haqqında fikirlər A.Bakıxanovun çoxcəhətli yaradıcılığında xüsusi bir xətt təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, professor Ə.Dəmirçizadə əsərlərindən birində Abbasqulu ağa Bakıxanovu Azərbaycanın birinci dilçisi adlandırmışdır¹.

Bu qiymət təkcə A.Bakıxanovun dilə dair dərslik yazmasından irəli gəlmir. A.Bakıxanov bədii əsərlərində, “Nəsihətnamə”sində, “Gülüstani-İrəm” və başqa əsərlərində də dil məsələlərinə toxunmuş, dil haqqında fikir söyləmiş, bir sıra məsələlərin tədqiqi zamanı dilə də nəzər yetirmiş, bir tədqiqat vasitəsi kimi dildən istifadə etmişdir. Bütün bunlar toplu şəkildə belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, A.Bakıxanov XIX əsrin görkəmli dilçi-alimi olmuşdur.

A.Bakıxanovun bilavasitə dilçiliyə dair elmi tədqiqatlarından bəhs edilərkən onun üç əsəri nəzərdə tutulur: “Qanuni-Qüdsi”, “Adlar və titullar haqqında”, “Gülüstani-İrəm”.

“Gülüstani-İrəm” əsərində isə Bakıxanov Şərqi Qafqazın toponimiyasını əks etdirən xeyli miqdarda coğrafi addan istifadə etmiş, ən əhəmiyyətli isə, bu adlardan bir qisminin mənşəyi haqqında həm öz mülahizələrini, həm də yaşadığı dövrdə mövcud olan yozumları nəzərdən keçirmişdir.

A.Bakıxanov bu əsərində dil faktlarından istifadə ilə tarixi hadisələri izah edərkən şəhərlərin və kəndlərin, dənizlərin və çayların, müxtəlif yerlərin və ölkələrin, xalqların və tayfaların, şəxs adlarının mənalарına diqqət yetirir, bu sözlərin etimologiyasına müraciət edir, tarixin müəyyən səhifələrini işıqlandırmaq üçün bu sahədəki tədqiqatlardan bir vasitə kimi faydalanır. Müəllif sözlərin mənası və mənşəyi haqqında öz müddəalarını bəzən başqa tarixçilərin fikirləri ilə əsaslandırır. Yeri gəldikcə ayrı-ayrı xalqların və tayfaların dilləri haqqında da məlumat verir. Bütün bunlar “Gülüstani-İrəm”i dilçilik baxımından qiymətli bir tədqiqat əsəri hesab etməyə imkan yaradır.

“Gülüstani-İrəm” əsərinin onomastik mənzərəsi” adlanan II fəsil

---

¹ Dəmirçizadə Ə.Ə. Birinci Azərbaycan dilçisi. Azərbaycan məktəbi, 1944, № 2-3, s. 9-13

də 3 yarımbaşlıqdan ibarətdir.

Birinci yarımbaşlıqda əsərdə işlənmiş oykonimlər, ikincidə hidronimlər, 3-cü yarımbaşlıqda isə oronimlərin fonetik struktur-qrammatik təhlili aparılmışdır.

Oykonimlər. Qafqaz regionunun tarixini yaxşı bilən A.Bakıxanov əsərində Şərqi Qafqazın toponimiyasını əks etdirən xeyli miqdarda yaşayış məntəqəsi adından – oykonimdən istifadə etmiş, ən əhəmiyyətli isə, bu adlardan bir qisminin etimologiyası haqqında həm öz mülahizələrini, həm də yaşadığı dövrdə mövcud olan yozumları qələmə almışdır.

“Gülüstani-İrəm” əsərindəki oykonimləri dil mənsubiyyəti baxımından aşağıdakı areallar üzrə qruplaşdırmaq olar: 1) Türk arealı; 2) Qafqaz arealı; 3) Ərəb və İran arealı; 4) Rus arealı; 5) Digər areallar.

Türk arealı. Əsərdə türk arealına aid oykonimlər sırasında **Qarabağ** oykonimi diqqəti xüsusi cəlb edir. Müxtəlif tarixi hadisələrin təsviri zamanı əsərdə Qarabağ oykonimindən 110 dəfə istifadə edilmişdir. Qarabağ toponiminin mənşəyi haqqında müxtəlif yozumlar mövcuddur. Tədqiqatçılardan S.Sədiyev Qarabağ sözünün sırf Azərbaycan adı olduğunu qeyd etmişdir.

F.Qan Qarabağı qara yarpaqlı bağ kimi izah etmişdir. M.İsmayıl da qara sözünün qədim Azərbaycan dilində “böyük” mənası verdiyini qeyd edir. Tədqiqatçının fikrincə, Qafqaz silsiləsi dağlarının həmin hissəsi meyvə bağları, onun davamı olan sahəni isə bəzək ağacları əhatə etdiyi üçün ona qarabağ, yəni böyük bağ adı verilmişdir.

Azərbaycan ərazisində Qarabağ toponiminin iştirakı ilə formalaşmış Qarabağlı, Qarabağlar yer adları geniş arealda yayılmışdır. Naxçıvanda, Göygöldə, Göyçayda, Salyanda **Qarabağlar**, Göygöldə, Xaçmazda **Qarabağlı**, Tovuzda **Qarabağlılar** adlı kəndlər mövcuddur. Qarabağ leksik vahidi əsasında əmələ gəlmiş toponimlərə Əfqanıstanda (Qərəbəğ kənd, Qərəbağ kənd, Qərəbağ bazar kənd, Qərəbağ arıq kənd), Özbəkistanda (Karabağlı), Türkiyədə (Karabağ), Rusiyanın Volqaboyu ərazilərində (Qarabağ, Qarabağlı,) Stavropol əyalətində (Karabaklı), Güney Azərbaycanında (Qarabağ) adlı kəndlərə rast gəlmək olur.

“Gülüstani-İrəm” əsərində **Borçalı** toponiminə də rast gəlirik. Bu coğrafi ad əsərdə “Boz çalı” variantında işlənmişdir. **Borçalı** adı əsərdə ilk dəfə Nadir şah İran səltənətinin rəhbəri olduqdan sonra bu mahalı Gürcüstan valisinin ixtiyarına verməsi faktı yada salınarkən xatırlanır.

Borçalı Azərbaycanın ən qədim yer adlarından biridir. Borçalılılar erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda böyük siyasi rol oynamışlar. Orta əsr ərəb müəllifi Yaqut Həməvi yazırdı: “Borçalı Arranda yer adıdır” (Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb əlifbasında “ç” hərfi olmadığından Borçalı sözü bu

şəkildə yazılmışdır). Digər ərəb müəllifi Qardizi buranı Bөрücölü – yeni canavar çölü adı ilə tanıyır. Ağvan (Alban) tarixçisi Musa Kalankatlı II - IV əsrlərdə Cənubi Qafqaza Türk tayfalarından birinin – barsillərin arasıkəsilməz hücumları haqqında xəbər verir. Bu isə Borçalı termininin həm toponim, həm də etnonim mənasında işləndiyini göstərir. Orta əsrlərin digər məşhur tarixçisi F.Rəşidəddin də Borçalı sözünü həm toponim, həm də etnonim formasında işlətmişdir.

Gürcü mənbələrində bölgənin adı “Qurdis xevi” (Qurd çalası) şəklində işlənmişdir. Pəhləvi mənbələri isə Borçalını “Qordman” (Qurd adamların yurdu) adlandırır. A.Bakıxanovun bu ərazini “Boz (farsca qurd deməkdir) çala” kimi təqdim etməsi isə, görünür, onun daha çox farsdilli mənbələrə üstünlük verməsi ilə bağlıdır.

“Gülüstani-İrəm” əsərində təsadüf etdiyimiz *Alpan* oykonimi də böyük maraq doğurur. Alpan kəndi Quba rayonu ərazisindədir. Eyni zamanda Alp komponentinin iştirakı ilə yaranmış toponimlərə Qazax, Ucar, Laçın, Göyçay, Bərdə, Goranboy, Dəvəçi rayonlarındakı kənd adlarında və İsmayılının Həsir Alpout keçmiş yaşayış məntəqə adında rast gəlmək olur. Güney Azərbaycan ərazisində də Alpout adlı yaşayış məntəqəsi vardır. Eyni zamanda, Türkiyədə, Alpkendi, Alpköy, Alpsofi, Alpak və s. adlı yaşayış məntəqələri qeyd alınmışdır¹.

“Gülüstani-İrəm” əsərində A.Bakıxanov Quba rayonu ərazisindəki Alpan kəndinin etimologiyasını açıqlamağa çalışmış və toponimin “Alban” oykonimi ilə eyni mənşəli olduğunu ehtimal etmişdir. Alpan və **Alpan** adlı yer və tayfa adlarına təkcə Azərbaycanda deyil, digər türkdilli xalqlarda da rast gəlmək mümkündür.

“Gülüstani-İrəm” əsərində ən çox rast gəlinən yer adlarında biri də **Quba** toponimidir. Quba toponiminin etimologiyası ilə bağlı mülahizələr müxtəlifliyi ilə bir-birindən seçilir. Q.A.Qalkin və B.İ.Korovin Kuban çayının əski adlarından birinin Kuba olduğunu qeyd edirlər. Qədim türk lüğətində kuba qırmızı ilə sarı arasındakı çaları bildirən rəng adı kimi yozulur. Azərbaycan dilinin Şahbuz ləhcəsində “quba” çöl ördəyinin balasına verilən addır.

Məlum olduğu kimi, Urartu və Araz çayı boyunun prototürk etnosları arasında quşlara tapınanlar və özlərini quş adları ilə adlandıranlar vardı. Assuriyanın qərbində Kuva (mətnə Kuaya) adlı ölkə olmuşdur. Eləcə də Urartu ilahələrindən biri də Xuba adlanırdı. B.Ögel yazır ki, əski türkcədə **kuba** adlı at da olmuşdur. Sarı ilə qırmızının qarışığında olan atlara “kuba at” deyilirdi. M.Kaşğari göstərir ki, “kuba” at rəngi al ilə duru rəng arasında

---

¹ Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, “Gənclik”, 1993, s.189.

olan atdır. İlhami Cəfərsöylü hesab edir ki, Kuba etnik adı zoonim yox, ornitonim mənşəlidir. Çünki **kuba** sözü təklikdə ata aid olmur. Azərbaycanda Quba şəhərinin adı indiyə qədər etnonim kimi araşdırılmamışdır. A.Bakixanova görə o, “qübbə” sözündəndir. Düzdür, poeziyada bu şəhərin adına “qübbə” kimi təsadüf edilir (“Gülüstani-İrəm” bulmuş məgər bu Qübbə torpağı). Nəzərə almaq lazımdır ki, bu ifadələr poetik ifadələrdir. Belə adlarda sözün ilk forması dəyişdirilir (Bakı “Badikubə” olan kimi).

R.Ə.Rüstəmov Quba oykoniminin etimologiyasını ərazidən axan Qudyal çayının adı ilə bağlayır. O, keçmişdə el arasında Qubanın Qudyal adlandığını, bu sözün ləzgi dilində “iki” mənası verən **qvəd** və Azərbaycan dilindəki **yal** sözünün birləşməsindən yarandığını qeyd edir. Müəllifin ehtimalına görə, Quba Qudyal sözünün zaman keçdikcə şəklini dəyişmiş variantıdır.

A.P.Popov mənbələrdə IX-X əsrlərdə Cənubi rus çöllərində və Şimali Qafqazda məskun olmuş türkdilli qıpçaqların tərkibindəki tayfalar arasında **kuba** etnosunun adının çəkildiyini qeyd edir. Tədqiqatçılardan Ə.Hüseynzadə, V.Yunusova, Q.Qeybullayev, Q.Məşədiyev, E.Əzizov Quba adının etnonimlə bağlı olduğunu göstərir.

T.Baxşiyeva geniş arealda yayılmış quba/kuba toponiminin etnonim əsasında formalaşdığını göstərir. Biz də hesab edirik ki, Quba toponiminin etnonim kimi şərhə daha düzgün olardı. Qeyd edək ki, Azərbaycanın Salyan rayonunda Qubalı Baloğlan, İsmayılı rayonunda Quba Xəlilli, Kürdəmir rayonunda Ərəbqubalı adlı kənd adları vardır. Girdman çayı Şirvan düzənliyində qollara ayrılır və bu qollardan biri məhz Quba adlanır.

“Gülüstani-İrəm” əsərində Azərbaycanın ən qədim yer adlarından olan **Şəki** toponiminə də təsadüf edilir. Şəki toponiminin etimologiyasının düzgün izahı fonetik baxımdan, təxminən eyni struktura malik digər toponimlərin mənşəyinin düzgün açıqlanması baxımından da əhəmiyyətlidir. Bizə belə gəlir ki, Azərbaycan ərazisində mövcud olan Şəki, Bakı, Ləki kimi yer adları eyni prinsip əsasında izah edilməlidir. Azərbaycanla yanaşı, Tataristanda, Türkiyənin Qars əyalətində, Azərbaycanın indiki Ermənistan ərazisinə aid tarixi torpaqlarında yerləşən Sisiyan rayonunda da Şəki adlı yaşayış məntəqəsi mövcuddur.

“Gülüstani-İrəm” əsərində təsadüf edilən oykonimlərdən biri də **Balakən** oykonimidir. Balakən oykoniminin etimologiyası tam məlum deyildir. Mənbələrə görə, Balakən bir yaşayış məntəqəsi kimi avarların dörd nəslinin (Nuxal, Çintal, Çapartal və Xəbəl) məskənidən yaranmışdır. Bununla belə, bu fakt Balakən toponiminin avar dilində olmasına dəlalət etmir. Çünki toponim avar dili vasitəsilə izah olunmur. XVIII əsrin ortalarında yazılmış bir gürcü mənbəsində “Balakən dərəsi” və

“Balakən yeri” adlı toponimlərə rast gəlinir. Toponimin etimologiyası haqqında bir neçə mülahizə mövcuddur. K.F.Qana görə Balakən gürcü dilindəki *belə* - *ayı* sözündəndir. Digər gürcü mənbəyinə görə isə bu toponim “bela” və “kana” “dağlar” sözündəndir. V.F.Minorski Balakənin **bel** adlı bir İrandilli tayfanın adından və məkan bildirən “kan” terminindən ibarət olduğunu göstərir. R.M.Yüzbaşovun mövqeyinə görə isə Balakən – bala (balaca kənd sözünün ixtisar formasıdır).

Əsərdə **Qonaqkənd** oykonimi də öz əksini tapmışdır. Yerli sakinlərin yozumuna görə, hələ müasir nəqliyyat vasitələri olmayan vaxtlarda Qubadan Şamaxıya gedən yollar indiki Qonaqkənd deyilən ərazidə gecələyirdilər. Bu səbəbdən yaşayış məntəqəsinin adı Qonaqkənd kimi formalaşmışdır. Maraqlıdır ki, Qonaqkəndin ən böyük məhəllələrindən biri indi də Qəribdar məhəlləsi adlanır. Bu da tat dilində qərib, yad, təzə gələnlərin qonaq saxlandığı yer mənasını ifadə edir.

“Gülüstani-İrəm” əsərində öz əksini tapmış oykonimlərdən biri də **Car** coğrafi adıdır. **Car** sözü türk mənşəli söz olmaq etibarilə “dərə, çökəklik, yarğan” mənası verir.

Əsərdə **Qamqam** toponiminə də rast gəlirik. Qamqam Quba rayonunda kənd adıdır. Bəzi məlumatlara əsasən, bu toponim fars dilindəki *ğamə* (dayanacaq yeri, məskən) və *kam* (dərə, çökəklik) sözlərindən ibarət olub, “kiçik çay dərəsində məskən” mənası verir.

Qamqam sözünün morfoloji tərkibi müasir dil baxımından aydın olmasa da, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindəki Qamqan və Qəmbürə antroponimləri ilə müqayisəli təhlil onun tərkib hissələrini aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu sözlərin hamısının kökündə *qam//qəm* elementi dayanır. Dastanda “Qamən akan görklü suyun qurumasın” alqışının tərkibindəki “qamən” sözü **yüksəkdən axan, dağ çayı** mənasındadır. Bizə belə gəlir ki, “qam” sözünün mənasını məhz bununla əlaqələndirmək daha doğru olardı.

“Gülüstani-İrəm” əsərində öz əksini tapmış coğrafi adlardan biri də Quba rayonu ərazisində yerləşən **Ağbil** toponimidir. Kəndin tam adı, əslində Ağbil Zeyiddir. Əhalisi XIX əsrin ortalarında Zeyid kəndindən köçənlərdir. Ağbil Zeyid “Ağbil” adlı yerdə məskunlaşmış zeyidlilər mənasındadır. Ağbil sözü iki komponentdən, “ağ” və “bil” hissələrindən ibarətdir. Tofiq Əhmədovun fikrincə, Ağ – “kiçik, kiçicik, xırda, balaca” mənasında, bil isə “qəbir daşı” mənasındadır. Sözüün bulqar dilinə aid qədim leksik vahidlərdən biri olması ehtimal edilir.

A.Bakıxanov öz əsərində Quba rayonu ərazisində yerləşən **Zizik** kəndinin də adını çəkmişdir. Kəndi Dağıstandan köçən insanlar salmışlar. V.V.Radlovun lüğətində “səzik” sözünə rast gəlinir. Bu da uyğur dilində “dayanacaq” mənasını verir. Fikrimizcə, bu sözün səzik sözündən

yaranması barədə ehtimallar üzərində dayanmağa dəyər.

A.Bakıxanov öz əsərində *Salyan* toponimindən də bəhs etmişdir. Salyan toponiminə ilk dəfə XV əsrdə yaşamış Bədr Şirvaninin şeirlərində rast gəlinir. E.Q.Mehrəliyev Salyan sözünü “sərinlik gətirən külək” kimi izah etməyə çalışır. Bu küləyə Quba və Şirvan zonalarında “xırman küləyi” də deyirlər. Q.Qeybullayevin görə, Salyan toponimi sal tayfasının adı ilə bağlıdır. Bizə belə gəlir ki, Salyan toponiminin “sal” sözü ilə əlaqələndirilməsi daha düzgündür.

A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində *Lənbəran* kəndinin də adını çəkir. Lənbəran toponiminin mənası indiyə qədər aydınlaşdırılmamışdır.

E.Əzizov Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına əsaslanaraq bu toponimin “Lənbəran” şəklində yazılışının daha düzgün olduğunu bildirir. Yaşlı adamların dediyinə görə, Lənbəran sözü “ləl verən” deməkdir. Onlar bu mənanı kənddə ipəkqurdu bəslənməsi ilə, baramaçılıqla əlaqələndirirlər. Lənbəran həqiqətən ipəkçiliyin, toxuculuğun qədim məskənlərindən olmuşdur. Vaqifin müxəmməslərindən birində Lənbəran gözəllərinin şalvar toxumaqdakı məharətindən bəhs etməsi məlumdur. M.F.Axundovun Hacı Qara əsərində də lənbəranlıların Qarabağda ipəkqurdu bəsləyən kimi tanındıqları öz əksini tapmışdır. Y.V.Çəmənşəminlinin “Qan içində” (İki od arasında) romanında da Lənbəran qumaşının məşhur olduğu iki dəfə xatırlanır.

Əsərdə Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan *Təbriz* şəhərinin adına da rast gəlirik. Favstos Buzandın məlumatına görə, eramızın IV əsərində Tavrej (Tavrez, Tavreş) böyük bir şəhər idi. S.M.Onullahiyə görə, Təbriz eramızdan əvvəl VIII əsrdə də bir şəhər kimi mövcud olmuşdur (Taruis, Tarmakis). Təbriz şəhərinin adı ilə bağlı fikirlər mübahisəlidir və bunların xülasəsi A.Fazilinin və S.M.Onullahinin əsərlərində verilmişdir. Sonuncu müəllif yazır: “Beləliklə, indi Təbriz sözü ilk dəfə Taruis – Tarmakis şəklində olmuş, sonralar ərəbdilli mənbələrdə Təbriz, Tevriz, farsdilli mənbələrdə Təbriz, erməni mənbələrində Tavrej, Davrej”, cənubi Azərbaycanda yerli ləhcədə Təbriz sözünün ilk forması olmuşdur.

“Gülüstani-İrəm” əsərindəki *Kərki* etnotoponimi də diqqəti cəlb edir. Bu etnotoponim bəzi mənbələrdə Kerki formasında irandilli xalqların dilindən yaranan toponimlər sırasında özünə yer tapmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Kərki, Ermənistanın Vardenis rayonunda və Qazax rayonunda Kərki Başçı kəndləri mövcuddur. Dağlıq Qarabağ ərazisində Kərkicahan kəndi və yüksəklik var idi. Kərki tayfası türkmənlərdə də qeydə alınmışdır. Belə ki, Türkmənistanda Kərki rayonu, Kərki şəhəri, Kərki qəsəbəsi və Kərkidağ oronimi mövcuddur. Eyni

zamanda XIX əsrdə Türkiyədə Kərki adlı tayfanın yaşaması barədə faktlar vardır. Özbək tədqiqatçıları Kərki toponimini qırpaq mənşəli hesab edirlər. Bəzi mənbələrdə isə Kərki adı hətta Kərkük etnonimi ilə eyniləşdirilir. Kərki toponimi XIX əsrdə Quba qəzasında qeyd alınmış Kərki-Ezan, Naxçıvan qəzasındakı Kərki kənd adları ilə mənşəcə eyniyyət təşkil edir

“Gülüstani-İrəm” əsərində **Qaramanlı** etnonomi də tez-tez işlədilir. Qaramanlı Böyük Səlcuq oğuz-türk tayfasının bir qolunun adıdır. Yazılı mənbələrə görə, Toğrul bəyin vaxtında 2 min ocaq (ev nəzərdə tutulur) olan qaramanlılar öncə Anadoluya köçmüşlər. Bu adda hətta knyazlıq olmuş və adını Qaramanlı tayfasının adından götürmüşdür. Qaramanlılar (Qara imanlılar – böyük imanlılar mənasında) Türkiyədə Anadolu sultanlığının süqutundan sonra 147-ci ildə Azərbaycana, o cümlədən, tarixi Qarabağa gəlmiş və onun ərazisində məskunlaşmışlar. Buradan da müxtəlif səbəblərə görə başqa ölkələrə səpələnmişlər.

“Gülüstani-İrəm” əsərində **Qazan** toponiminə də təsadüf edirik. Azərbaycan Respublikasında qazan (qazançı) etnonimindən yaranan xeyli sayda yer adları vardır. Bu etnonim bulqar tayfalarından birinin adıdır.

Goranboy rayonunda Qazanbulaq qəsəbəsi, Cəlilabadda Qazan qoşa dağı, Cəbrayıl da Qazanzəmi kəndi, Tovuzda Qazangöl gölü, Qazangöl düzü, Yevlaxda Qazanlı, Ordubadda Qazangöldəğ dağı qeyd alınmışdır.

Tədqiq edilən əsərdə **Kamaxı** toponimi ilə də rastlaşırıq. Bu, Şamaxı adının, görünür, A.Bakıxanovun yaşadığı dövrdə daha işlək olan variantıdır. Qeyd edək ki, Şamaxı Azərbaycanın ən qədim toponimləri sırasına aid edilir. Müasir Şamaxı Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəyində yerləşən rayon mərkəzinin adıdır. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan Şamaxı haqqında antik dövrün yunan tarixçiləri, eləcə də orta əsr müsəlman və xristian salnaməçiləri geniş məlumat vermişlər. Şəhərin adı ilk dəfə yunan alimi Klavdi Ptolomeyin (II əsr) “Coğrafi təlimnamə” əsərində Şamexeya və ya Kamaxeya formasında çəkilib. Bəzi araşdırıcılar həmin toponimi antik tarixçilərin əsərlərində *kamak*, qədim alban və erməni mənbələrində *ijemax* kimi qeyd edilmiş tayfanın adı ilə bağlamışlar. V əsrdə yaşamış Bizanslı Favstosun “Tarix”ində onların adı *ijemax* formasındadır. İjemaxlar guya quqar, balasaçı, alban, masqutlarla birləşərək ermənilər üzərinə basqın etmişdilər.

Q.Ə.Qeybullayev yazır ki, Şamaxı şəhərinin adı qaraqalpqların *kamak*, qazaxların *şamakey*, türkmənlərin *şamax* və qırğızların *şamake* etnonimləri ilə bir kökdəndir. V.V.Bartoldun yazdığına görə, Orta Asiyada vaxtilə Şirvan və Şamaxı şəhərləri olmuşdur. V.V.Bartold da Şamaxı şəhərinin adını *ijemax* tayfası ilə bağlayır. S.V.Aşurbəyli bu tayfanın müasir Şamaxı ərazisində yaşadığını ehtimal edir.

Ərəb və İran arealı. “Gülüstani-İrəm” əsərində rast gəlinən toponimlərdən bir qismi də dil mənsubiyyətinə görə ərəb və İran arealına aid edilə bilər. Məsələn, hicri 1227-ci (1812) ilin baharında İran şahı tərəfindən Əmir xan Qacarın sərbaz və topxana ilə Talış Mir Mustafa xanı cəzalandırmaq üçün göndərilməsi barədə yazarkən A.Bakıxanov *Zuvand* toponiminə istinad edir. Məlum olduğu kimi, Zuvand Talış dağlarında yaşayan tayfalardan biridir. “Zuvand” sözünün etimologiyası müxtəlif formada açıqlanır. Bu sözün farsca güclü, qüvvətli mənası verən “zürmənd” sözündən yaranmasını ehtimal etmək olar.

“Gülüstani-İrəm” əsərində rast gəlinən qədim yer adlarından biri *Çiçi* toponimi də İran arealına aid edilir. Kəndin yaşlı sakinlərinin dediyinə görə bu kəndin yeri əvvəllər qalın meşəlik olmuşdur. İlk dəfə burada məskən salan adamlar odun satmaqla və kömür düzəldib bazara çıxarmaqla məşğul olmuşlar. Beləliklə, ətrafda yaşayan tatlar oranı Çuçi (Çiçi) yəni “Odunçu” kəndi adlandırmışlar. Çiçi bəzən yerli əhali arasında Sırt Çiçi kimi ifadə edilir. Sırt sözü uzunsov, hamar yüksəklik kimi mənalar daşıyır. “Sırt” Qazaxıstanda, Cənubi Uralda, Orta Asiyada, habelə Azərbaycan-canda uzunsov, səthi və bəzən suayırıcı təşkil edən yüksəklik mənasını ifadə edir. Sırt Çiçi də coğrafi mövqeyinə görə hamar yerdə yerləşdiyinə görə Sırt Çiçi adlanır. Fikrimizcə, Çiçi toponiminin “odunçu kəndi” kimi izah olunduğu mülahizə daha inandırıcıdır. Çiçi hibrid toponim olmaqla (çu – odun və -çi şəkilçi) odunçuların, odun sənəti ilə məşğul olan adamların yaşadığı kənd mənasını ifadə edir.

Əsərdə İran arealına aid daha bir toponim isə *Rustov* yer adıdır. Rustov Quba rayonunda kənd adıdır. Yaşayış məntəqəsi Rustov çökəkliyində yerləşir. Rustov kəndində tatlar yaşayır. Yerli əhali Rustov sözünü Rusta kimi tələffüz edir. Rusta sözü qədim və orta fars dilində *kənd* mənasını ifadə edir.

Qafqaz arealı. “Gülüstani-İrəm” əsərindəki toponimlərin bir qismi də Qafqaz dil arealına aiddir. Belə yer adlarından biri *Xınalıq* toponimidir. Xınalıq kəndi Quba rayonu ərazisində yerləşir. Strabon qeyd edir ki, Albaniyada Xani şəhəri divarlarla əhatə olunmuş qaladır. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Xeni vilayəti, ümumiyyətlə, indiki Cənubi Dağıstanı əhatə edirdi. Bəzi mənbələrdə Xani və ya Xınna (Avar dairəsində), Ximu (Qumuq dairəsində), Xnov (Samur dairəsində) kəndlərin olması haqqında məlumatlar rast gəlmək olur. Xınalıqların özləri də buraya Xıno adlı şəhərdən gəldiklərini söyləyirlər. Hətta bu şəhərin xarabalıqlarının Qıblədağ tərəfdə saxlandığını güman edirlər. Çox güman ki, “Xino” sözü məhz qədim “Xeni” sözünün fonetik formasıdır.

Hidronimlər. “Gülüstani-İrəm” əsərindəki xüsusi adların müəyyən

bir hissəsini hidronimlər təşkil edir. Əsərdə ümumilikdə 53 hidronim işlənmişdir. Bu sırada çay adlarını əks etdirən hidronimlər böyük üstünlüyə malikdir. Belə ki, “Gülüstani-İrəm” əsərində rast gəlinən hidronimlərdən 41-i məhz çay adıdır: Aqraxan çayı, Ağsu çayı, Alazan-Qanıq çayı, Albanus-Samur çayı, Alget çayı, Araz çayı, Arpa çayı və s. Bundan başqa əsərdə 8 dəniz adına təsadüf etmək olar. Onlardan 4-ü – Kaspi, Xəzər, Abiskun, Gürqan hidronimləri tarixən müxtəlif mənbələrdə Xəzər dənizinə verilmiş adlar, qalan 4-ü isə digər dənizlərin adlarının müasir, yaxud arxaik variantıdır: Baltik dənizi, Venedik dənizi, Qara dəniz, Okyanus dənizi, Pont dənizi. Eyni zamanda “Gülüstani-İrəm”də 1 boğaz (Qum boğazı), 3 bulaq, çeşmə (Avayın çeşməsi, Gürqan çeşməsi, Şah bulağı) və 1 arx adına (Xan arxı) da təsadüf etmək mümkündür.

Oronimlər. Əsərdə bəhs edilən oronimlərdən biri *Qanlıtəpə* adıdır. Bu təpə Bakının indiki Füzuli, Bakıxanov, Səməd Vurğun küçələrinin və Azadlıq prospektinin əhatə etdiyi ərazidə yerləşir. Tarixi qaynaqlar bu ərazinin hələ XVIII əsrin 20-ci illərində Qanlı təpə adlandırıldığını sübuta yetirir

“Gülüstani-İrəm”də *Qaradağ* oroniminə də çox tez-tez rast gəlinir. Qaradağ toponimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da ən çox xatırlanan adlardan biridir. Qaradağ oronimi türk dillərində geniş yayılmışdır. İran, Türkiyə, Orta Asiya və Balkan ölkələrində Qaradağ toponimi ilə adlandırılmış coğrafi obyektlər kifayət qədərdir. Qazaxıstanda Qara tau, Türkmənistanda Qara dağ, Qaraca dağ, Qaracuc dağı, Qırğızıstanda Qara too, İranda Təbrizin şimalında Qara dağ silsiləsi, Qaradağ mahalı və s.

Əsərdə *Dilican* dərəsi oronimi ilə də qarşılaşırıq. Müxtəlif tarixi, bədii mətnlərdə adına çox tez-tez rastlaşdığımız Dilican dərəsi vaxtilə Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında şəhər idi. Sonradan bu ərazi indiki Ermənistan Respublikasının tərkibinə ilhaq edilmişdir. M.Seyidov “can” sözünü “qan” sözünün fonetik baxımdan dəyişmiş forması hesab edərək “ata, hakim” anlamında olduğunu göstərmişdir. Müəllifə görə, Dilican quruluşca mürəkkəb etnotoponim olaraq (Delican, Delecan) “tele” tayfasından olan hakimin, atanın (hörmətli, şöhrətli mənasında) yaşayış məskəni» mənasını verir.

Babadağ. Babadağ Baş Qafqaz silsiləsində yerləşir. Babadağın zirvəsi ilin dörd fəslində qarla örtülü olur. Babadağ İsmayilli rayonu ilə Quba rayonunun sərhəddində yerləşir. Babadağın zirvəsində “Həzrət baba” adlanan ziyarətəgah yerləşir. “Baba” sözü indi də həm şəxs adı, həm də müqəddəslik, toxunulmazlıq, ilahi və dini təsəvvürləri bildirən antroponimik vahid kimi müasir Azərbaycan dilində işlənir.

“Gülüstani-İrəm” əsərində qeydə alınmış toponimlərin fonetik və struktur-qrammatik təhlili” adlı III fəsilə əsərdəki toponimlər linqvistik cəhətdən təhlil edilmişdir.

Birinci yarımbaşlıq “Gülüstani-İrəm” əsərindəki toponimlərdə fonetik hadisələr” adlanır. Toponimlərdə müşahidə olunan fonetik hadisələrin üzə çıxarılaraq sistemli şəkildə tədqiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sözün fonetik strukturunda müxtəlif dəyişikliklərin baş verməsi toponimlər üçün xarakterik haldır. Əsərdə öz əksini tapmış müxtəlif toponimlərin təhlili və onların müasir variantları ilə müqayisəsi zamanı adlarda müxtəlif fonetik dəyişikliklərin, əsasən səs əvəzlənmələrinin baş verdiyini görürük. Nümunələrə nəzər salaq:

a~e. Eniq. Əsərdəki Eniq toponiminin (hazırda Əniq) tərkibində rast gəlinən bu əvəzlənmə hadisəsi türk dilləri üçün xarakterik olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən sayılır. T.Baxşiyeva Azərbaycan dilinin toponimlər sistemində a~ə səsdeyişimini dilimizin incələşməyə meylli ilə əsaslandırır. “Gülüstani-İrəm” əsərində qeydə alınmış yer adlarından, tərkibində a~ə səs əvəzlənməsinin baş verdiyi toponimlərin sayı çoxdur: *Yuxarı Təbərsaran (Yuxarı Tabasaran), Şəhbani (Şahbanu), Şəmpara kəndi (Şampara), Səlyan (Salyan), Mərağə (Marağa), Günbət (Günbat), Əğvan (Ağvan), Ərran (Arran), Bəlxanı (Balaxanı)*.¹

ə~i. Əsərdəki toponimlərin səs kompleksində təsadüf edilən fonetik hadisələrdən biri də *ə~i* əvəzlənməsidir. “Gülüstani-İrəm” əsərində də tərkibində *ə~i* əvəzlənməsinin olduğu bəzi toponimlərə təsadüf edirik: *Ərzəncan – Ərzincan, Ərkəvan – Ərkivan* və s.

e~ə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub şivələrinin əsas əlamətlərindən biridir. “Gülüstani-İrəm” əsərində e~ə əvəzlənməsinə bir neçə toponimin tərkibində təsadüf etmək mümkündür: *Bəyləqan (Millər) ~ Beyləqan; Beyqurd-Bəyqurd*.

“Gülüstani-İrəm”də toponimlərin samit əvəzlənməsi faktları da var.

b~v Bəlbələ//Vəlvələ. Bu səs əvəzlənməsi “Gülüstani-İrəm” əsərindəki başqa toponimlərdə də müşahidə olunur. Bu fonetik hadisə Azərbaycan dilinin əsasən, şimal və qərb qrupu şivələri üçün səciyyəvidir.

q~x əvəzlənməsi. Qonaxkənd, Yaxsay, Çanaxçı yolu, Xabala. Qafqazın toponimlər sistemində q-k-x qədim dialekt paralelliyini saxlayan coğrafi adlar çoxdur.

---

¹ Baxşiyeva T. Qafqaz təqvimində qeydə alınmış toponimlərin tarixi-linqvistik təhlili. fil.ü.elm.dok.dis. Bakı, 2010

d-1 “Gülüstani-İrəm” əsərindəki toponimlərin tərkibində rast gəlinən fonetik xüsusiyyətlərdən biri də t-d çevrilməsi hadisəsidir: *Xudad qalası*.

III fəslin 2-ci bölməsində “Gülüstani-İrəm”dəki yer adlarının yaranma üsullarından bəhs edilir.

“Gülüstani-İrəm” əsəri son yüzilliklərdə bir sıra onomastik vahidlərdə, xüsusilə coğrafi adlarda baş vermiş tarixi təkamül prosesinin nəzərdən keçirilməsi üçün qiymətli bir məxəzdir.

Toponimlərin yaranma və formalaşma yollarını araşdıran Azərbaycan dilçilərinin böyük əksəriyyəti xüsusi adların üç – morfoloji, leksik və sintaktik yolla yaranması qənaətinə gəlmiş, adların linqvistik təhlilini də məhz bu istiqamətdə aparmışlar. Bu sahədə hələ yekun nəticə əldə edilmədiyindən A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərindəki toponimləri qrammatik quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Sadə söz modelində yaranmış toponimlər:

a) Apelyativ toponimlər: *Quba, Qusar, Tala, Şam, İnci, Narın, Car, Qaf, Abad, Ağrı, Aydın, Samur*;

b) Qəbilə, tayfa adlarının xüsusi ad səciyyəsinə keçidi hesabına yaranmış toponimlər: *Talış, Alan, Qıpçaq, Ərəş, Çarkəz, Alban, Buduq, Padar, Çin, Avar, Zaxur, Udi, Ərəb, Lahıc, Xəzər, Qüreyş və s.*;

c) Antroponimlərin toponim səciyyəsinə keçidi hesabına əmələ gələn toponimlər: *Məhərrəm kəndi, Cavad keçidi, Cavad körpüsü*.

Sadələşmiş mürəkkəb sözlərdən ibarət olan və müasir dil baxımından komponentlərə parçalanmayan toponimlər: *Bilgəh, Züqədər, Kərxən, Ərçub, Bilhədi, Ordubad, Pəravul, Pişavər, Ləngərkünan, Günbət, Ağstafa*.

Düzlətmə söz modelində formalaşmış toponimlər: Toponimləri formalaşdıran leksik vahidlərin yaradılmasında iştirak edən əsas sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakılardır: $-li^4$, $-liq^4$, $-laq^2$, $-lar^2$, $-i^4$, $-ma^2$, $-ca^2$, $-ça^2$, $-ciq^4$, $-siz^4$, $-an^2$, $-aq^2$, $-stan^4$, $-istan^4$, $-van^2$, $-lan^2$, $-man^2$, $-kan^2$, $-çi^4$ və s.

Mürəkkəb söz modelində formalaşmış toponimlər. Bu kateqoriyaya aid toponimlərin əksəriyyəti, ya sadə əsasla mürəkkəb adın birinci komponenti kimi işlənən qara, ağ, qırx, qızıl, pırə və s. kimi Azərbaycan toponimiyası üçün kifayət qədər xarakterik fərqləndirici əlamətlərin, ya adın ikinci tərəfi kimi çıxış edən dağ, su, çay, düz, tərə, bağ, kənd və s. kimi coğrafi nomenlərin, yaxud da nomen olmayan sadə sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Söz birləşməsi modelində formalaşmış mürəkkəb sözlər. “Gülüstani-İrəm” əsərində sintaktik yolla əmələ gəlmiş mürəkkəb toponimlərin mühüm bir hissəsini də söz birləşməsi modelində formalaşmış toponimlər təşkil edir. Böyük Qaf, Xıdır Zində, Qarabağ Gəncəsi, Gəncə

Şəmkiri və s.

İzafət tərkibli toponimlər. Əsərdə bir neçə toponim izafət birləşməsi şəklində öz əksini tapmışdır: Bəhri-Xəzər, Bəhri-Cürcan, Təxti-Tavus və s.

Dissertasiyanın müddəalarını ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı coğrafi ərazilərə səyahətə çıxmış A.Bakıxanovun əsərdə öz əksini tapmış qeydləri və şərhləri hər bir toponimin dil mənsubiyyətinin, keçdiyi tarixi yolun, onun səs kompleksində, morfoloji, sintaktik strukturunda baş verən dəyişikliklərin izlənməsi, toponimin aid olduğu coğrafi ərazinin hüdudlarının düzgün müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm elmi önəm daşıyır;

2. A.Bakıxanovun xüsusi adlarla sən dərəcə zəngin olan “Gülüstani-İrəm” əsəri son yüzilliklərdə bir sıra onomastik vahidlərdə, xüsusilə coğrafi adlarda baş vermiş, tarixi təkamül və linqvistik formalaşma prosesinin nəzərdən keçirilməsi üçün qiymətli məxəzdir. Əsərdə öz əksini tapmış müxtəlif toponimlərin təhlili və onların müasir variantları ilə müqayisəsi müxtəlif fonetik və struktur dəyişmələrin baş verdiyini üzə çıxarır;

3. “Gülüstani-İrəm” əsərində Bakıxanov Şərqi Qafqazın toponimiyasını əks etdirən xeyli miqdarda coğrafi addan istifadə etmiş, ən əhəmiyyətli isə, bu adlardan bir qisminin mənşəyi haqqında həm öz mülahizələrini vermiş, həm də yaşadığı dövrdə mövcud olan yozumları nəzərdən keçirmiş, ümumilikdə, A.Bakıxanovun bir dilçi kimi elmi fəaliyyəti “Gülüstani-İrəm” əsərində yeni istiqamət almışdır;

4. “Gülüstani-İrəm” əsərindəki oymonimləri dil mənsubiyyəti baxımından aşağıdakı areallar üzrə qruplaşdırmaq olar: 1) Türk arealı; 2) Qafqaz arealı; 3) Ərəb və fars arealı; 4) Rus arealı; 5) Digər areallar;

5. Türk arealına aid toponimlər əsərdə böyük üstünlük təşkil edir. Qarabağ, Borçalı, Alpan, Quba, Şəki, Balakən, Qonaqkənd, Car, Carili, Qamqam, Qazax, Ağbil, Zizik, Salyan, Lənbəran, Təbriz, Həməşərə, Biləcəri, Bacərvan və s. toponimləri bu qəbildəndir;

6. Əsərdəki türk mənşəli toponimlərin müəyyən bir qismi etnonim xarakterlidir. Şamlı, Kərki, Əfşar, Qaramanlı, Aydın, Qırçaq, Qazan, Bayat, Talış və s. etnotoponimləri bu qəbildəndir.

7. “Gülüstani-İrəm”dəki Zuvand, Çiçi, Rustov, Kələkürə, Xınalıq, Buduq və s. bu kimi toponimlərin tarixi-linqvistik təhlili bu adların İran və Qafqaz dilləri arealına aid olduğunu güman etməyə əsas verir;

8. “Gülüstani-İrəm” əsərindəki toponimlərin müəyyən bir hissəsini hidronimlər təşkil edir və bu sırada çay adlarını əks etdirən hidronimlər böyük üstünlüyə malikdir. Belə ki, “Gülüstani-İrəm” əsərində rast gəlinən hidronimlərdən 41-i məhz çay adıdır. Bundan başqa əsərdə 8 dəniz adına

təsadüf etmək olar. Onlardan 4-ü – Kaspi-Xəzər, Abiskun, Gürqan hidronimləri tarixən müxtəlif mənbələrdə Xəzər dənizinə verilmiş adlar, qalan 4-ü isə planetin müxtəlif hissələrində yerləşən digər dənizlərin adlarının müasir, yaxud arxaik variantıdır. Əsərdə 1 boğaz, 3 bulaq, çeşmə, və 1 arx adı (Xan arxı) haqqında məlumat verilir;

9. Əsərdə öz əksini tapmış müxtəlif toponimlərin linqvistik təhlili və onların müasir variantları ilə müqayisəsi zamanı adlarda müxtəlif fonetik dəyişikliklərin, o cümlədən səs əvəzlənmələrinin baş verdiyini görürük. *a~e, a~ə, ə~i, e~i, e~ə, a~ı, u~ı, o~a, i~a, ö~ü, u~ı, ı~ü, ə~e, b~v, q~x, d~t, z~s, t~d, k~x, x~k, y~h, ç~c, g~k, ş~k, ğ~x, ç~z, h~ğ, z~b* əvəzlənmələri əsərdəki toponimlərin səs tərkibində müşahidə olunan əsas fonetik hadisələrdir. Bununla yanaşı, bəzi toponimlərdə səsdüşümü, səstartımı hadisələrinə də təsadüf edilir;

10. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərindəki toponimləri qrammatik quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: sadə söz modelində mövcud olan toponimlər; düzəltmə söz modelində formalaşmış toponimlər; mürəkkəb söz modelində formalaşmış toponimlər; söz birləşməsi modelində formalaşmış toponimlər.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1. A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-irəm” əsərində qeydə alınan bəzi onomastik vahidlərin adlarının semantik izahı. “Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №2 (62). Bakı 2008, səh.52-55.

2.A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində “şirvan” sözünün ərazisi, arealı və semantikasi haqqında. AMEA-nın Folklor İnstitutu. “Elmi axtarışlar”. №1. Bakı 2008, səh.36-39.

3. A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində bəzi hidronimlərin tarixi-linqvistik təhlili. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. “Tədqiqatlar”. №4 . Bakı 2009, səh.153-164.

4. A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində bəzi oronimlər. Azərbaycan Dillər Universiteti. “Elmi xəbərlər”. №1 Bakı 2011, səh.192-198.

5. A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində bəzi toponimlərə baxış. Bakı Slavyan Universiteti. “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”. №1. Bakı 2011, səh.11-17.

6. A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərindəki toponimlərin yaranma və formalaşma yolları. Bakı Dövlət Universiteti. “Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №2. Bakı 2011, səh.69-74.

7. Гидронимы в произведении «Гюлистан-Ирәм» Аббасгулу Ага Бакиханова: историко-лингвистический анализ. ПОИСК. Научный журнал Министерства Образования и Науки Республики Казахстан. серия гуманитарных наук. №1 2010, ст.160-164.

8. Историко-этимологический анализ некоторых ономастических единиц, зафиксированных в произведении А.Бакиханова «Гюлистан-Ирәм». Материалы международной научно-теоретической конференции «Казахское языкознание: новые научные парадигмы и инновационные технологии обучения», Алматы, 19-20 апреля 2012, ст.265-267.

9. A.A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərindəki toponimlərdə fonetik hadisələr. Filologiya məsələləri. "Elm və təhsil". №1. Bakı 2015, səh.150-156.

10. «Gülüstani-İrəm»in yarandığı tarixi-sosial mühitin A.A.Bakıxanovun elmi dünyagörüşündə rolu. Bakı Dövlət Universiteti. "Dil və ədəbiyyat". Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №1 (97). Bakı 2016, səh.191-196.

11. A.A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərindəki bəzi toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili. Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş "Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər" beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 3-5 may 2016. I hissə. - Bakı Mütərcim, 2016, səh. 197-300.

12. A.A.Bakıxanovun Dilçilik görüşləri. Görkəmli türkoq alim Əməkdar Elm Xadimi, Akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin anadan olmasına 80 illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi" mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, 2 noyabr 2016, səh. 169-171.

Историко-лингвистический анализ топонимов, зафиксированных в произведении Аббаскули ага Бакиханова «Гюлюстани-Ирэм»

РЕЗЮМЕ

Произведение А.Бакиханова «Гюлюстани-Ирэм», посвящённое историко-географическому прошлому азербайджанского народа – с древнейших времён до 1813 года, занимает особое место в его творчестве. Здесь приводятся названия сотен топонимических объектов, даются подробные сведения об этимологии некоторых из них. Историко-лингвистический анализ этих топонимов имеет важное значение с точки зрения изучения этапов развития азербайджанского народа и языка.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи работы, доводятся до сведения научная новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации.

Первая глава диссертации называется «Историко-политические условия и общественно-культурная среда создания «Гюлюстани-Ирэм». Здесь рассматриваются факторы, повлиявшие на формирование А.Бакиханова как личности, причины написания произведения и его значение для азербайджанской историографии и географии. Как известно, первые попытки исследования имён собственных в Азербайджане принадлежат А.Бакиханову. В диссертации отражены также его лингвистические взгляды (неслучайно А.Демирчизаде называл А.Бакиханова первым азербайджанским языковедом).

Вторая глава диссертации под названием «Ономастическая картина произведения «Гюлюстани-Ирэм» состоит из трёх подглав. В первой подглаве проводится историко-этимологический анализ использованных в произведении ойконимов, во второй – гидронимов, а в третьей – оронимов. При этом высказаны определённые суждения о происхождении и языковом ареале топонимов. Здесь обобщаются существующие взгляды на происхождение указанных топонимов, выдвигаются некоторые новые предположения относительно анализируемых вопросов.

Третья глава диссертации называется «Фонетический и структурно-грамматический анализ топонимов, зафиксированных в

произведении «Гюлюстани-Ирэм»). В первой подглаве в сравнительном аспекте рассматриваются изменения, произошедшие в фонетической структуре исследуемых топонимов в течение прошедшего периода, выясняются их типы и причины. Вторая подглава посвящена исследованию способов образования топонимов, зафиксированных в «Гюлюстани-Ирэм», ввиду того, что выявление путей образования и формирования ономастических единиц составляет одно из основных направлений топонимических исследований.

В «Заключении» обобщаются основные результаты проведённого исследования.

The historical – linguistic analysis of the toponyms noted in Abbaskuli Aga Bakikhanov's work "Gulustani - Iram"

SUMMARY

A.Bakikhanov is an author of a number of linguistic, poetic, philosophical and other works. A.Bakikhanov's work "Gulustani - Iram" dedicated to the Azerbaijani people's history and geography is a bright evidence of his analytical mind and encyclopaedic knowledge. Actually this work is the first research of that time which reflects all achievements of the historical science of that period. In this work that embraces the period from the ancient times to 1813 the detailed information about hundreds of toponyms and their etymology is given; the historical – linguistic analysis of these toponymic units that is very significant for study of the Azerbaijani people's history and language is carried out.

The dissertation consists of "Introduction", three chapters, "Conclusion" and list of references.

In the "Introduction" the urgency of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work is substantiated; the information about the object, subject, purposes, tasks, methods and sources of the research, about appraisal and structure of the dissertation is given.

The first chapter of the dissertation "The historical – political conditions and social – cultural environment of creation of "Gulustani - Iram" deals with the factors that influenced A.Bakikhanov's formation as an outstanding person, the reasons of creation of this work etc. It is emphasized that the work "Gulustani - Iram" dedicated to the history of the Azerbaijani and Dagestan peoples is very significant for Azerbaijani historiography and geography. It is known that the first attempts to study proper names in Azerbaijan were made by A.Bakikhanov. The language problems also take a special place in A.Bakikhanov's creation. That is why prof. A.Demirchizadeh called A.Bakikhanov the first linguist of Azerbaijan. In dissertation the special attention is also given to A.Bakikhanov's linguistic views.

The second chapter "Onomastic picture of the work "Gulustani - Iram" consists of three subchapters. The first subchapter contains the etymological analysis of the oikonyms used in the work, the second subchapter deals with the etymological analysis of the hidronyms, the third subchapter deals with the etymological analysis of the oronyms. The third

chapter “The phonetic and structural – grammatical analysis of the toponyms noted in the work “Gulustani - Iram” contains the linguistic analysis of the toponyms. In the first subchapter the phonetic phenomena taking place in toponyms are researched, the different changes in the structure of the toponyms and reasons causing them are examined in the comparative aspect.

The second subchapter deals with the research of the ways of formation of the toponyms noted in “Gulustani - Iram”, as determination of the ways of formation and creation of the onomastic units is one of the main directions of the toponymic researches.

In “Conclusion” the main results of the research are generalized; it is also emphasized that A.Bakikhanov’s work “Gulustani - Iram” differs from the medieval Oriental historians’ works for its breadth of ideas and wealth of the factual material.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

На правах рукописи

МЕТАНЕТ БЕКИР кызы АМРАХОВА

**ИСТОРИКО-ЛИНГВИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ,
ОТМЕЧЕННЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АББАСКУЛИ АГА
БАКИХАНОВА «ГЮЛЮСТАНИ - ИРАМ»**

5706.01- Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2017